Ujvári Hedvig

MAX NORDAU ÚTIRAJZAI A PESTER LLOYDBAN

Egy név, egy műfaj és egy lap. Miért éppen útirajzokat írt Nordau, és ezek miért éppen az említett orgánumban jelentek meg? Mihez kezdjünk az útirajz műfaji meghatározásával? Kik olvasták ezeket a *Pester Lloyd* hasábjain? Miben áll ennek a lapnak a sajtótörténeti jelentősége? Milyen adalékokat nyerünk az útirajzok révén Nordau későbbi pályaképéhez? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

1. A Pester Lloyd

Nordau első tárcája 18 éves korában, 1867. november 9-én jelent meg a *Pester Lloyd* hasábjain.[1] Ez az év sorsfordítónak bizonyult a lap életében is, ugyanis néhány héttel később Falk Miksa vette át a főszerkesztői tisztet.

A lap története azonban jóval korábban, még a Bach-korszakban indult.[2] 1852-ben pesti kereskedők Kern Jakab vezetésével társaságba tömörültek, és hamarosan egy lap kiadását is tervezték. Mivel a 12 pályázó közül – jelentkezett többek között Hornyánszky Viktor, a *Pester Zeitung* szerkesztője és Max Friedländer, aki később a bécsi *Presse* munkatársa, majd 1863-ban a *Neue Freie Presse* alapítója volt – senki nem nyerte el a főszerkesztői állást, így ideiglenesen Karl Weißkirchert, a társaság egy tagját bízták meg a szerkesztői teendők ellátásával. A lapengedélyt 1853. július 22-én állították ki, majd hamarosan megtalálták a főszerkesztőt is Johann Weiss személyében. A próbaszám 1853. december 11-én jött ki Emich Gusztáv nyomdájából. A lap már a kezdetektől mérvadó gazdasági orgánumnak számított. Weiss 1866-ban kivált a szerkesztőségből, utóda Samuel Rothfeld lett. Az egyes lapszámokban azonban nem a főszerkesztőt, hanem a felelős szerkesztő nevét tüntették fel. A kezdetektől 1867. december 8-ig Weißkircher volt a felelős szerkesztő, aki azonban a Lloyd-társasággal fennálló nézeteltérések miatt a teljes szerkesztőséggel együtt megvált az újságtól, és december 25-én kiadta az *Ungarischer Lloyd* első számát. Ezek után a *Pester Lloyd*ot alig két hétig Emanuel Blau szerkesztette, aki megalapítása óta a lap munkatársa volt. A társaság a megüresedett főszerkesztői poszt betöltéséről több neves újságíróval – többek között Horn Edével, Pompéry Jánossal – folytatott tárgyalásokat, ám eredmény nélkül. Végül Wahrmann Mór közben-

[1] Das Alterbild. In: *Pester Lloyd* 1867. november 9. 263. sz. 2.

[2] A lap történetéhez lásd Ujvári (2001).

járására sikerült megnyerniük Falk Miksát, amiről a lap már 1867. december 12-én értesítette az olvasóit.[3] Az olvasói érdeklődés kielégítése végett néhány nap múlva megírták Weißkircher távozását is, továbbá azt, hogy a lap változatlanul *Pester Lloyd* néven fog megjelenni.[4] Falk Miksával a lap történetének új szakasza vette kezdetét.

Az 1828-ban Pesten született Falk Miksa már fiatalon, 1843-ban megjelentetett fordításokat és színikritikákat az *Ungar* és a *Spiegel* című lapokban. 1848 Bécsben érte, ahol a *Studenten-Courier* és a *Der Freimüthige* című lapokba írt. Húszévesen már vezércikkeket adott az *Oesterreichische Zeitung*nak, majd a lap betiltása után a *Wanderer* munkatársa lett, amely Falk alatt vált vezető politikai napilappá. Írt továbbá a *Figyelmező*nek, a *Pesti Napló*nak, a *Magyar Sajtó*nak, a *Budapesti Hírlap*nak. 1867-től haláláig dolgozott a *Pester Lloyd*nál, neve egybeforrt az újsággal.

Falk 1867. december 20-án vette át a főszerkesztői teendőket, és másnap három cikkben tárta az olvasók elé újságírói programját, valamint a lap politikai hovatartozását.[5] Támaszkodni kívánt a lap köré tömörülő irodalmi erőkre, a különböző szakterületek ismerőire, miközben az erők egyesítése révén Magyarország szellemi és anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul. A lap tematikájában a középutat kívánta megcélozni a politikai híradás és a gazdasági hírek közlése terén. Egyben kifejtette, hogy a kiegyezést követő időszakban a lap nem engedheti meg magának, hogy bármely oldal pártorgánumává váljon: feltett célja volt, hogy figyelemmel kísérje a változásokat, de távol tartsa magát a politikai állásfoglalástól, ugyanakkor részt kívánt venni a szabadság, a humanitás és a civilizáció felé vezető út kiépítésében. Ebben a felfogásban a kormánnyal nem helyezkedett szembe, de hangsúlyozta, hogy szükség esetén nem fog tartózkodni a nyíltan felvállalt kritikától. Falk fő célkitűzéseit három pontban foglalta össze: pártatlanság, hazafias érzület és a haza fellendítése. Ennek jegyében kívánt egy magyarországi német nyelvű lap élén tevékenykedni.

A lap felépítésében Falk az elődei nyomában járt, de a politikának több teret adott. A hat és 12 oldal között mozgó lapszámok felépítése úgy alakult, hogy az első oldalon közölték a tőzsdével kapcsolatos információkat, a kereskedelmi híreket, kivonatot a *Közlöny*ből, valamint a vízállással és az időjárással kapcsolatos híreket. A második oldalt a kül- és a belpolitikai híradás töltötte meg; esetenként ez átcsúszhatott a harmadik oldalra is. Ezen az oldalon közölték még a sürgönynyel érkezett híreket, a napi híreket és a nap újdonságait. Olykor ez utóbbiak átcsúszhattak a mellékletbe. A lap távirati hálozata jól kiépített volt, az európai városokon túl kaptak híreket New Yorkból, Washingtonból és Havannából is. A lap negyedik oldalát a hirdetések töltötték ki. A mellékletek oldalait nem számozták, és tematikus kialakításuk is rugalmas volt. Itt számoltak be az egyesületi hírekről, a színházi, az irodalmi, a kulturális élet eseményeiről, a lottóhúzás eredményeiről, a törvényszéki hírekről és a sporton belül főleg az ügető eseményeiről. A melléklet második oldalán csak hirdetések kaptak helyet.

A hétvégi lapszámok nem ritkán 12 oldalon jelentek meg, gyakran két melléklettel. Ilyenkor előfordult, hogy nyolc oldalon csak hirdetéseket hozott a lap. Fontos még megemlíteni a tárca, a *feuilleton* helyét az újságban. A reggeli kiadásban ez

---

[3] *Pester Lloyd* 1867. december 12. 291. sz. 2.

[4] *Pester Lloyd* 1867. december 21. 299. sz. 2. Mivel a névváltoztatás miatt több félreértéás adódott, ezért ezt a közleményt még kétszer megismételték. Lásd *Pester Lloyd* 1867. december 25. 302. sz. 2 és december 27. 303. sz.

[5] An die geehrten Leser des „Pester Lloyd" és két másik, cím nélküli írás. In: *Pester Lloyd* 1867. december 21. 299. sz. 2.

a második oldalon kezdődött és a harmadikon folytatódott, de gyakoribb volt, hogy a harmadik oldalon indult és a mellékletben végződött. 1854 nyarától a lapnak esti kiadása is volt. Ez terjedelmében messze alulmaradt a reggeli kiadásnak, általában négy és hat oldal között mozgott, de a tárca itt sem maradhatott el. Ez a szórakoztató rész „Feuilleton" elnevezéssel mindig a lap aljára került, és vízszintes vonalak választották el az újság egyéb írásaitól, ezért gyakran emlegetjük a „vonal alatti részként" is.

A lap munkatársai közül csak a tárcarovat munkatársai fedték fel kilétüket, egyébként csak szignók voltak jellemzők (P. C., – a –; – v; X stb.). 1875-ben egy Falk és Horn Ede közötti viszály kapcsán a lap munkatársai főszerkesztőjük mellett kardoskodva megjelentettek egy írást, amelyből kiderül, hogy többek között Leo Veigelsberg, Karl Mandello, August Wohl, J. Deutsch, F. Glaß, Julius Beerman, Karl Geist, Sigmund Sonnenfeld, Anton Deutsch és Sigfried Lustig dolgoztak a lapnak.[6] Egyvalami azonban bizonyos volt: míg a Falk előtti időszakban Weiß és Rothfeld csak a nevüket adták a laphoz, és a tényleges szerkesztői feladatokat más látta el, addig Falk nem kívánta folytatni ezt a hagyományt, és maga látta el a felelős szerkesztői teendőket is. Először 1871 nyarán, tehát négy évvel hivatalba lépése után szerkesztette két hónapig a lapot Julius Beermann, majd legközelebb három év múlva, 1874-ben helyettesítette Falkot Leo Veigelsberg (Ignotus apja).

Falk fő célkitűzéseinek egyike az volt, hogy lapja számára a legjobb újságírókat nyerje meg. A külföldi lapokhoz hasonlóan ő is fontosnak érezte a külföldi tudósítói hálózat megszervezését, valamint a gazdasági rovat erősítését. A legjobb szakírók írtak a bank-, a hitel- és az adókérdésekről; Dorn Sándor, Mandelló Károly és Deutsch Antal írásait könyvformában is kiadták. A lap változatlanul mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, ugyanakkor az irodalommal, zenével, képzőművészettel, színházzal kapcsolatos írásokra is nagy hangsúlyt fektetett. Az ilyen tematikájú írások töltötték meg a tárcarovatot, amelynek egyik sokat foglalkoztatott szerzője volt Max Nordau. A *Pester Lloyd*nak az irodalom szempontjából elvitathatatlan érdeme, hogy megismertette a magyarul nem olvasó külföldet a hazai szépirodalmi terméssel, többek között Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, báró Eötvös József műveivel. Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény jelent meg igényes, autorizált fordításban.[7] Másfelől a lap megismertette olvasóit a világirodalom legfrissebb írásaival is, többek között Zola, Spielhagen, Sacher-Masoch, Verne műveivel.

A *Pester Lloyd* német nyelven írott magyar lap volt, amelyet a németül is olvasó pesti polgárság forgatott. Emellett ablak kívánt lenni a német ajkú külföld felé is: azokhoz az olvasókhoz szólt, akik Magyarországról a nem mindig elfogulatlan, sokszor magyarellenes bécsi lapok híradásiból tájékozódtak. Falk 1879-ben a 25 éves jubileum kapcsán azt írta, hogy a *Pester Lloyd*ot az európai vezető lapok már velük egyenrangú laptársnak érezték, a nagyobb európai államok kormányai mind előfizettek rá, így elérte azt, hogy a magyar vonatkozású kérdésekben már nemcsak az ellenfelek hangját hallják meg.[8]

---

[6] *Pester Lloyd* (esti kiadás) 1875. június 21. 139. sz. 2. Meghagytam a nevek eredeti írásmódját – U. H.

[7] Szerelem bolondjai (1868), A kőszívű ember fiai (1869), Eppur si muove (És mégis mozog a föld, 1871), Az arany ember (1872), A jövő század regénye (1873), Az ember, aki mindent tud (1874), Egész az északi polusig! Vagy: mi lett tovább a Tegethoffal? Regény egy hajón hátramaradt matróz feljegyzése után (1875), Az élet komédiásai (1875).

[8] [Falk]: Fünfundzwanzig Jahre: 1854–1879. In: *Pester Lloyd* 1879. január 1. 1. sz. 2.

2. Az útirajz műfaja

Joseph Strelka az *irodalmi* útirajz meghatározásánál a műfajt a kanonizált irodalmi műnemek[9] közé helyezve vizsgálja: epika, líra és dráma mellett említ egy negyedik műnemet is (Strelka, 1985: 174–176). Nézetei szerint a műfaj lényege nem az anyagban vagy a tematikában, hanem a formában, az „esszéisztikus" szubjektív kialakításban rejlik. A négy műnem nyelvileg két alaptípusba sorolható: a „fikcionális nyelv" az epika és a dráma sajátja, míg a „poétikai" nyelv a líra, valamint a nemfikcionális, a tágabb értelemben vett esszéisztikus próza jellemzője. Tehát azon útirajzok, amelyek az irodalmi esszé formáját mutatják, mindenképp az irodalmi útirajz kategóriába sorolandók (Strelka, 1985: 179). A líra poétikai nyelvének szubjektivitása a próza-esszéisztikus szubjektivitáshoz közelebb áll, mint az epikus vagy drámaíró fikcionális objektivitása. A lényeg az a szubjektív erő, amely az esszéisztikust és a lírait jellemzi (Strelka, 1985: 183–184).

Peter J. Brenner szerint mint az irodalom minden formája, az útirajz is a valósággal foglalkozik, de a hitelesség iránti igénye, valamint tárgyának sajátossága miatt különleges a státusa, amely műfajspecifikus formákban és tartalmakban manifesztálódik. Fő alkotóeleme, hogy az idegenben szerzett élmény problematikája tematizálódik benne (Brenner, 1991: 1).

Strelka az irodalmi és a nem irodalmi útirajz közti különbséget a szerző személyes magatartásában, művészi megformálásában és nyelvi erejében látja. Ez azt jelenti, hogy a racionálisan könnyen megfogható kompozíciós elvekhez még a nyelvi erő irracionális feltételei is hozzájárulnak (Strelka, 1971: 63).

Friedrich Sengle a műfajnak szintén irodalmi-esztétikai vonzerőt tulajdonít. Nem szükséges a megkonstruált felépítés, a cselekmény tudatos vezetése és a katasztrófa sem. Lényege a tiszta egymásutániság, amely minden pontban egyformán fontos, egyformán friss. Impresszionisztikus, nem feltétlenül szükséges az összefüggés, lehet töredékes, de egy részt sem értékel le az egészből a feszültség végett. A cselekmény iránti kíváncsiságot a mindig új, idegen tárgy iránti, ügyesen felkeltett és ébrentartott érdeklődés váltja fel. Érzékenységet és találékonyságot is mutat (Sengle, 1972: 242).

Brenner meghatározásánál az állandó jegyek közül a hitelesség dominál. Hasonló a megítélése Zlatko Klátiknak is, aki szerint az utazó-író élményének hitelességét szubjektív kijelentései, dokumentálásai támasztják alá. Egy dokumentarista mű lényegét azonban nem hitelessége, hanem esztétikai értéke adja (Klátik, 1969: 127–129). Az elbeszélő személye és a szerző mindig azonos, ami a benyomások, megfigyelések, élmények és gondolatok hitelességének garanciája (Klátik, 1969: 136). Az útirajz így egy empirikus dokumentum (Neuber, 1989: 54) és a szerző kettős szerepénél fogva két tudósítói szerepnek tesz eleget. Egyrészt ellátja az olvasókat objektív információkkal országokról, népekről, azaz az objektív világról, másrészt beszámol a szerző belső történéseiről. Mivel az útirajzban az egyetlen szereplő a szerző, így egy regényhez mérhető cselekmény nem lehetséges, csak cselekménytöredékekről, redukált cselekményről lehet beszélni (Klátik, 1969: 138–139). Az ok a műfaj dinamikájában rejlik: minden esemény adja a maga résztvevőit, akiknek egyetlen érintkezési pontja a szerző-elbeszélő személye. Klátik ezek alapján az útirajzot a deskriptív-narratív prózához sorolja. A leírás általában úgy történik, hogy az idegen ország, az idegen táj a hazához viszonyítva jelenik meg, így még szembetűnőbbé válnak az ellentétek, a szokatlan dolgok.

[9] Vö. Genette (1988: 209–245), Wellek & Warren (1971: 245-259) és Kanyó (1990: 229–246), valamint Maár (1995: 9–29).

Azok az útirajzok, amelyekben a tér szolgál a leírás vagy a megfigyelés kiindulópontjaként, „deskriptív" vagy „panorámás" jellegűek; azokat, amelyekben az emberek vagy az emberek közti kapcsolatok kerülnek a középpontba élmények, párbeszédek vagy szituációk formájában, „narratívként" osztályozzuk (Klátik, 1969: 143–145). Klátik szerint az útirajz tere „reális nagyság, amely objektíven létezik és a szerző akaratától függetlenül adott". Az útirajzban az emberek és a tér az objektív világ független, konkrét formáiként lépnek fel a szerző-utazóval szemben. Ezért gyakori az útirajznak azon formája, amelyben a tér dominál az emberek felett: az ország, a környezet, az anyagi kultúra annyira leköti a szerzőt, hogy az emberekkel való találkozásnak csak kevés figyelmet tud szentelni. Látható, hogy a fabulázás, a cselekmény (narratíva) és a szereplők jelentőségéhez képest a tér funkcionalitása bővül (Klátik, 1969: 142).

3. A szerző

Az orvos, esszéista, szépíró és újságíró Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs) termékeny irodalmi, társadalomkritikai munkássága és kiterjedt cionista tevékenysége közismert. Számos európai újság jegyezte tárcaíróként – többek között 35 évig dolgozott a berlini *Vossische Zeitungnak*, rendszeresen írt a bécsi *Neue Freie Presse*nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben* című munkájával, majd egy évtizeddel később az *Elfajulás* (1892–1893) című vitairatával végleg beírta magát a Fin de siècle szellem- és fogalomtörténetébe.[10] Művei rövid időn belül több kiadást értek meg és 17 nyelven hozzáférhetők.

Nordau, aki egy pesti ortodox zsidó családban Simon Gabriel Südfeldként látta meg a napvilágot, sikereit már végleges letelepedésének színhelyén, Párizsban érte el. Az 1880-as évek után keletkezett művei azok, amelyek – ha szorványosan is – helyet kaptak a kortörténeti vagy a konkrét művet tárgyaló tanulmányokban. Életének első harminc évéről mindeddig nem sokat tudtunk. A kézikönyvek, lexikonok – ha tartalmazzák egyáltalán a Nordau címszót – az említett időszakból csupán a születés helyére és idejére, az orvosi tanulmányokra és a *Pester Lloyd*nál eltöltött évekre utalnak.[11]

Nordautól 1867 és 1876 között több mint 200 tárca jelent meg a hazai német, valamint a német nyelvet is bíró polgárság által olvasott orgánumban, a *Pester Lloyd*ban. Írásai 1873-ban sokasodtak meg, mivel a lap főszerkesztője, Falk Miksa Nordaut küldte a császárvárosban, hogy tudósítsa a pesti olvasókat a világkiállítás eseményeiről.[12] Húgával folytatott levelezéséből tudjuk, hogy Nordau irtózott Pesttől, „Provinzstadt"-nak nevezte, Falk lapját pedig „Provinzblatt"-nak, amelyre Bécsben soha nem fognak odafigyelni. 1873. november 7-én jelent meg az utolsó bécsi tárcája,[13] a hónap közepén pedig már az álomország, „Traumland Deutschland" fele vette az útját, ahonnan minden előzetes útiterv nélkül Európa bebarangolását tervezte.

---

[10] Eredeti címek: Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit és Entartung. A magyar címekre a Világirodalmi Lexikon Nordau-szócikke alapján hivatkozom. In: *Világirodalmi Lexikon*. Szerk. Király István. 9. kötet. Budapest: Akadémia 1984. 390–391. l.

[11] Nordau pesti éveihez lásd Ujvári (2003).

[12] 1873 áprilisa és novembere között mintegy száz írása jelent meg, szinte a lapban egy évtized alatt közölt mennyiség fele!

[13] Weltausstellung. Finale. In: *Pester Lloyd* 1873. november 7. 256. sz. melléklet.

Bár a *Pester Lloyd* számára már nem akart írni, mégis a lap tudósítójaként utazott Szentpétervárra és Moszkvába, hogy beszámoljon Ferenc József II. Sándor cár 1873-as bécsi vizitjének viszonzásáról. Nordau csak azután fogadta el Falk ajánlatát, miután meggyőződött arról, hogy a bécsi *Neue Freie Presse* nem őt kívánja küldeni (Schulte, 1997: 66). Három hét leforgása alatt 12 tárcalevelet küldött Pestre, amelyek közül a legtöbb a „Petersburger Briefe. Kaiser Franz Joseph in St. Petersburg" (Pétervári levelek. Ferenc József császár Szentpétervárott) címet kapta. A következő állomás Skandinávia volt, ahol az idős és betegeskedő Hans Christian Andersennél is megfordult.[14] Ezt követően Nordau Angliából jelentkezett; ekkor rögzítette nyári élményeit is az izlandi útirajzokban „Isländische Briefe" (Izlandi levelek) címmel. 1874 novembere Nordaut Párizsban találta, majd a következő évben innen indult dél-európai útjára. Élményeiről a pesti olvasóknak csak elszórtan számolt be, összefüggő tematikus egységet csak a francia vidékről írt levelek alkotnak „Provinzialbriefe aus Frankreich" (Franciaországi levelek) címmel. 1875 májusától augusztusig Nordau Spanyolországban tartózkodott, és keserűen gondolt az évvégi pesti hazatérésre. Ezekben a hónapokban nem is jelentkezett a lap hasábjain, csak novemberben írt spanyolországi élményeiről, majd a *Pester Lloyd*dal történt szakítás után megjelentetett még néhány tárcát a *Neues Pester Journal*ban.

4. Keresztül-kasul Európában

4.1. Berlini élmények

A berlini benyomásokat rögzítő tárcaleveleket[15] olvasva alig hihető, hogy Nordau komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Berlint válassza végleges letelepedésének színhelyéül. Az utcákat járva nem tudott másra, mint háborúra és győzelemre gondolni: mindenütt kaszárnyákat, katonai épületeket látott, de önmagában már az egész város elrendezésétől, mértani pontossággal megszerkesztett alaprajzától, amely semmilyen egyenetlenséget nem tűr, elborzadt. Ugyanezt érezte a lakóházak kapcsán is. A Spree melletti császárvárost csak „Kasernopolis"-nak aposztrofálta, amelyben a várost díszítő szobrok és emlékművek is mind a nagy háborúkra és dicsőséges csatákra emlékeztettek. Berlin az általános hadkötelezettség városa volt, és ennek megfelelően alakult a lakosság tudata és képzettsége is. A berliniek önérzetét csak fokozta az egyenruha és a kitüntetések viselése, a legmodernebb gyermekruházatnak is az uniformis számított, a gyerekszobák legkedveltebb játék-

[14] Eine Stunde bei Andersen. In: *Pester Lloyd* 1874. május 5. 104. sz. melléklet.

[15] A tárca műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárca a témáját az élet minden olyan területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó, mindennapos jelenségeket. Célja nemcsak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatírikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcaíró igyekszik az olvasóval bizalmas kapcsolatot kiépíteni (Belke, 1973). Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől a fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztalatokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is (Todorow, 1996).

szerei szintén az apróságok harci ösztöneit voltak hivatottak felébreszteni. A német nép tudatában a dicsőséges múlt mellett megkülönböztetett helyet kaptak a kiemelkedő hadvezérek tettei is. Sedan után érthető, ha Bismarck tetteiről és személyiségéről Nordau egy teljes tárcalevélben számolt be.[16] Félistenként, zseniként tekintett rá a német nép, határtalan csodálat vette körül, képe nem hiányozhatott egyetlen hű hazafi házából sem. Nevét és tetteit ezerszer versbe foglalták, zeneműveket ihletett, gyermekeket és hajókat neveztek el róla, a képviselők soha nem látott tisztelettel voltak iránta a személyes találkozásokkor. De Nordau nem elégedett meg ennyivel a Bismarck-kultusz kipellengérezésében: részletesen beszámolt arról, hogy a felfokozott kultusz az államférfi környezetére is kiterjedt, komornyikjától kezdve a kocsisán át egészen a kutyájáig. Ez utóbbi portréját sokra tartották a korabeli lapok:

> „A Bismarck-kultusz mindenre kiterjed, amit a nagy férfiú magáénak mondhat, vagy valahogy kapcsolódik hozzá. […] a nyilvános tisztelet még Bismarck kutyájára is kiterjed! Komoly politikai lapok hosszú jegyzetekben foglalkoznak az állattal, alig túlzok, ha azt mondom, hogy szellemes kijelentéseket adnak a szájába – pardon, a pofájába […]. Tényként mesélhetem el, hogy a »Gartenlaube« előfizetői ismételten kérték a kutya portréjának a közlését, valószínűleg mindjárt életrajz és jellemzés kíséretében."[17]

A korabeli német sajtó is tisztelettel adózott a hadvezér iránt. A *Kladderadatsch* című élclapban Bismarckról 1866 után szinte már csak idealizált képet lehetett fellelni: nem karikírozták ki gyér hajviseletét, vonásai erőt sugároztak, az egyenruha atletikus felépítésű testet sejtetett.

4.2. Szentpétervári tárcák – két szemszögből

Nordau útirajzainak egy része könyv formájában is hozzáférhető *Vom Kreml zur Alhambra* (A Kremltől az Alhambráig) címmel. Némely írás nem került be a válogatásba, némelyen kisebb-nagyobb tartalmi átalakítást végzett, míg több írás csak könyvformában létezik, és korábban nem jelent meg napilapban.[18] A Ferenc József oroszországi látogatásáról szóló tárcák esetében nyilvánvaló, hogy a *Pester Lloyd* olvasói számára a császári programok bemutatása élvezett elsőbbséget, így látszólag semmitmondó dolgokról is, mint például a kisebb diplomáciai kellemetlenségekről, a császár kisebb rosszulléteiről is beszámolt Nordau a vonal alatti részben. A könyvalakban a szerző inkább az idegen országban látottakat, a tájakat, az autentikus élményeket, a valódi utazásokat állította a középpontba, és a császár személye iránt semmi érdeklődést nem mutatott.

A Szentpétervárról írt első tárca nem más, mint egy panaszlevél a megtett hosszú és unalmas útról, valamint a határátlépésnél elszenvedett kellemetlenségekről. Az írás nem tesz említést az egyik orosz határőr sikeres megvesztegetéséről, mikor is az Nordau francia útikönyvét akarta elkobozni.[19] Hosszan ecseteli egy orosz vasúti kupé hátrányait, az utasok alacsony műveltségét, amely az oroszok nagy részénél a „mi gyerme-

[16] Vom Fürsten Bismarck. In: *Pester Lloyd* 1874. március 22. 69. sz. 3 és melléklet.

[17] Uo. Fordítás tőlem – U.H.

[18] A továbbiakban csak KA jelzéssel, kötetszámmal (I, II) és lapszámmal utalok az aktuális vonatkozásokra.

[19] Von Berlin nach St. Petersburg. In: *KA*, I, 12.

keink" színvonalán áll. Szóvá teszi még a nyelvi akadályokat, az „érthetetlen, ázsiai szavakat" is.[20] A legfeltűnőbb különbség a tárcalevelek és a könyv között az utazás fenomenológiájáról szóló rész, amely a könyvben ezt a tárcát megelőzi.

A *Pester Lloyd* olvasóinak Nordau először egy éjszakai eseményről tudósított, amelyet a Néván rendeztek a walesi herceg tiszteletére. Részletesen írt olyan látszólag jelentéktelen köznapi eseményekről, mint az időjárás, vagy összehasonlította a szentpétervári világítási viszonyokat, a város csendjét és szótlanságát a dél-európai viszonyokkal – noha még nem járt ott. A fiktív összehasonlításban az orosz táj a délvidéki hangzavarhoz szokott ember számára szinte kihalt képet mutat. Az ünnepségen felhangzó dallamokat, amelyek néhol ázsiai vonásokat mutattak, Nordau különösnek és idegennek értékelte. Az orosz nőkről sem tudott maradéktalanul jót írni: sok impozáns jelenséget, fejedelmi termetet látott, de hiányolta az igazán szép arcokat. Az előkelő orosz nőket inkább pikánsnak, mint szépnek nevezi.[21]

Ferenc József császár megérkezése után a pesti olvasóknak arról számolt be, hogy a hosszú vonatozás cseppet sem fárasztotta ki az uralkodót. Részletesen leírta a császári vonat belsejét is. Megjegyezte, hogy Andrássy Gyula grófot, aki érkezésekor a „Honvédgeneral" egyenruhát viselte, a cár „nagy melegséggel" üdvözölte.[22] A hivatalos programok kapcsán Nordau az orosz cárt figyelmes vendéglátónak nevezte. Apróbb kellemetlenségekről is beszámolt, például a Nagy Színházban a díszelőadást csak orosz nyelven játszották, de a kor felkapott énekesnője, Adelina Patti Verdi Traviátájában olyan alakítást nyújtott, ami miatt Európa számos fővárosa méltán irigyelhette Szentpétervárt.[23]

A bécsi uralkodói vizitet nagy érdeklődés előzte meg, az üzletek kirakatában a császár arcképe díszelgett.[24] Noha az asszonyok a társasági élet fellendülését várták a látogatástól, a császár nem tudott és nem is akart ennek az elvárásnak eleget tenni.[25] Annál nagyobb érdeklődést mutatott Ferenc József a város nevezetességei, valamint a városban és Odesszában élő osztrák-magyar küldöttség iránt. A pesti olvasók értesülnek arról is, hogy a vizitre vallási szempontból kedvezőtlen időpontban került sor: az ortodox egyház böjtöt megelőző karneváli időszakában.[26]

A tárcaíró feladata, valamint a műfaj sajátosságai nem tették lehetővé, hogy Nordau pontosan beszámoljon az államférfiak tárgyalásairól. Nordau a császár napirendjét illetően csak arról írt, hogy az uralkodó minden reggel fogadta gróf Andrássy Gyulát minimum egy fél órára, napi rendszerességgel kapott a bécsi Hofburgból táviratokat és híreket, többek között Deák Ferenc állapotáról.[27]

A könyvváltozatban a „Kaiser Franz Josef von Osterreich" – nem pedig a „Kaiser und König von Österreich-Ungarn"-t emlegeti! – csak marginálisan fordul elő,[28] viszont annál nagyobb figyelmet kapott a szentpétervári élet számos mozzanata, amely a

[20] Petersburger Briefe. I. Von Berlin nach Petersburg. In: *Pester Lloyd* 1874. február 18. 41. sz. 2–3 és melléklet.

[21] Uo.

[22] Uo.

[23] Uo.

[24] Petersburger Briefe. VI. Kaiser Franz Josef in St. Petersburg. In: *Pester Lloyd* 1874. február 21. 44. sz. 3.

[25] Petersburger Briefe. VII. Kaiser Franz Josef in St. Petersburg. In: *Pester Lloyd* 1874. február 22. 45. sz. 3.

[26] Die Butterwoche in St. Petersburg. In: *Pester Lloyd* (A) 1874. február 23. 43. sz. 1.

[27] Petersburger Briefe. VIII. Kaiser Franz Josef in St. Petersburg. In: *PL* 1874. február 24. 46 sz. 3 és melléklet.

[28] *KA*, I, 56–62.

tárcákban alig köszön vissza.[29] Palotákról, gazdagságról, luxusról, francia konverzációról és színdarabokról lehet olvasni, amelyek mind a párizsi élet utánzásának és egyben eltúlzásának eszközei.[30]

Az oroszországi út az „orosz Rómában", azaz Moszkvában folytatódott. A pesti olvasóknak Nordau arról írt, hogy Ferenc József császár egyszerű turistaként akarta a Kreml-várost látni a festményeivel, a kincseivel, a sírboltjaival.[31] Nordau maga is szemrevételezte a várost, és lesújtóan írt az utcák összevisszaságáról. Az egész várost inkább egy hatalmas falunak nevezte. A könyvben még nyersebb hangnemben hozzátette, hogy a hatalmas menynyiségű kincs ellenére sem sorolható Moszkva a civilizált városok sorába;[32] még a franciáskodó, „elfajult" Szentpétervárral szemben is alulmaradt a maga ázsiai vonásaival.[33]

Az oroszországi tárcák érdekessége, hogy Nordau sem ezekben, sem később, a könyvváltozatban nem tesz említést a kortárs orosz irodalomról. Ennek alapján valószínű, hogy Nordau Oroszország-képére a nagy orosz írók (Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij) nem gyakoroltak hatást.

4.3. Skandináv benyomások

Nordau a skandináviai élményeibe csak egy tárcalevél erejéig engedett bepillantást a pesti olvasóknak. Az idős írót, Andersent látogatta meg, aki 1841-es emkékeit feleleventve a magyar főváros szépségét dicsérte.[34] Egyben kérte Nordaut, hogy pesti fordítójának – akit ugyan név szerint nem ismert – tolmácsolja köszönetét. Könyvalakban jóval bővebben, egy teljes fejezetben számolt be Nordau az észak-európai tapasztalatairól. Későbbi sikerkönyveiben is visszaköszönnek az európai faji különbségekkel foglalkozó részek. A germánoknak „fejlett individualizmust" tulajdonított a román és a szláv népcsoportok kollektivizmusával szemben. Ez Nordau szerint többek között abban mutatkozott meg, hogy a germánok szívesen laknak elszórtan, távol a szomszédoktól, amolyan „kiskirályként".[35] Szerinte ez a germán törzsön belül leginkább a dánoknál jelentkezik, akik a görögökhöz és a zsidókhoz hasonlóan befolyásolták az európai kultúrkört. Dániát a „szocializmus melegágyának" nevezte:

> „A dán törzs európai kultúránk fejlődési irányára olyan nagy hatást gyakorolt, mint ez már csak két másik, számban ily kis népnek adatott meg, nevezetesen a görögöknek és a zsidóknak. A görögöknek köszönheti az európai emberiség a művészetét és a mai irodalmát és filozófiáját; a zsidók a kereszténységet adták neki, noha ma az emberi gondolat szabad fejlődésének egy akadálya, létrejöttekor egy nagy erkölcsi előrelépést jelentett. A dánok, természetesen nem tudatosan és szándékosan, Európát az alsóbb osztályokat gyötrő társadalmi egyenlőtlenséggel lepték meg."[36]

---

[29] *KA*, I, 35–46.

[30] Uo., 39.

[31] Im russischen Rom. In: PL (A) 1874. március 2. 49. sz. 2 és Franz Josef in Moskau. In: *Pester Lloyd* 1874. március 3. 3 és melléklet.

[32] *KA*, I, 70–71.

[33] Im russischen Rom. In: *KA*, I, 75.

[34] Egy hajóút alkalmával Andersen néhány napot Mohácson és Pest-Budán töltött. Lásd *Világirodalmi Lexikon* I. kötet. Budapest: Akadámia 1970. 293.

[35] Durch Seeland. In: *KA*, I, 94–95.

[36] Uo.

A „Der Deutschenhaß und seine Gründe“ (A németutálat és annak okai)[37] című fejezetben Nordau a germán törzsön belül a német nép iránti ellenérzések mozgatórugóit próbálta feltárni, illetve arra magyarázatot találni, hogy a román népcsoporttal miért szimpatizálnak. Az okot a civilizált világ két fő népcsoportjának „initim alaptulajdonságaiban” vélte felfedezni.[38] A germánok és a románok különböző természetűek: „A népek családjában a románok jelképezik a női, a germánok a férfiúi elemet.”[39] Nordau a különbségeket a beszédmódban, a költészetben, a világnézetben, a vallásban, a művészetben, a környezetben, a politikában és a testfelépítésben vélte megtalálni.

A Skandináv Unióról szóló részben Nordau azt fejtette ki, hogy a 19. század a kis nemzetekkel szemben ellenséges. Prognózisa szerint a jövő Európája csak három nagy, egymással rokon törzset: a szlávot, a románt, a germánt fogja látni, míg a kis népek mint „etnikai individuumok, kultúrelemek” el fognak tűnni.[40]

1874 júliusában Nordau a „Diana” nevű postahajó fedélzetén Izland felé vette az irányt. Az itt szerzett élményeket augusztus és november között tíz tárcalevélben osztotta meg a *Pester Lloyd* olvasóival. Az izlandi nőket kendőzetlenül ronda teremtéseknek nevezte, míg a férfiak között még talált „emberformájú fejet és testet”.[41] A szigetlakók műveltségi szintjének és életszínvonalának megfelelően alakult a vallásuk is: a katolicizmus a hosszú litániákkal és a sok szenttel nem azoknak való, akik reggeltől estig kemény fizikai munkát végeznek. Ők tömjénfüst helyett poshadt halszaghoz szoktak, ezért az „olcsóbb, egyszerűbb és praktikusabb” protestantizmus hódít itt az „előkelő” katolicizmus helyett.[42] További tárcaleveleiben hoszszasan írt az izlandiak milleneumi előkészületeiről, a király és alattvalói Grimm-mesékbe illő, közvetlen viszonyáról, egy lóháton megtett utazásról,[43] az Izlandon belüli utazás nehézségeiről, az ezzel járó „röghözkötöttségről”, valamint a természeti csodákról, a gejzírekről. Nordau véleménye szerint „az izlandiak szellemileg és erkölcsileg Európa legalacsonyabb szinten álló népcsoportja”.[44]

4.4. Francia levelek

Nordau első franciaországi tartózkodásának irodalmi lecsapódása a Párizsról és a francia vidékről szóló tárcákban figyelhető meg. Kritikusan szemlélte a francia fővárost, és rámutatott a természetes, még romlatlan vidék értékeire. A pesti olvasóknak a könnyedségéről híres párizsi embert az idegennel szemben kimértnek, tarózkodónak mutatta.[45] Nordau Párizs szerepét múlékonynak látta a nagyobb európai városokkal való összehasonlításban, mert míg a francia metropolisz csupán az európaiak érdeklődéséből élt, addig London, Berlin, Szentpétervár és Bécs szerepe csak mély gazdasági, politikai és társadalmi átalakulások következtében változhatott. A világpolitikai események alakulása ellenére Párizs maradt a németek kedvenc úticélja, ami az ország-

[37] Der Deutschenhaß und seine Gründe. In: *KA*, I, 123–136.

[38] Uo., 129.

[39] Uo.

[40] *KA*, I, S. 137–146.

[41] Isländische Briefe. II. Die Faaröer. In: *Pester Lloyd* L 1874. augusztus 9. 183. sz. 3 és melléklet.

[42] Isländische Briefe. V. Die Tausendjahr-Feier. In: *Pester Lloyd* 1874. október 10. 233. sz. melléklet.

[43] Isländische Briefe. VII. Das Lager zu Thingvellir. In: *Pester Lloyd* 1874. október 21. 242. sz. 2–3.

[44] Uo.

[45] Fremde in Paris. In: *Pester Lloyd* 1875. január 13. 9. sz. melléklet

ban elköltött évi tízmillió frankban is megmutatkozott. Ezért ha a párizsiaknak két évig le kellett volna mondaniuk erről az összegről, úgy a franciákból bizton előjött volna az elfelejtett jómodor:

> „tíz az egyhez lehet fogdani, hogy a párizsi lakosság nagy része meg fogja tanulni elrejteni antipatikus érzéseit, és a németeknek azt fogja nyújtani, amit az ellenségtől is meg szabad követelni – az udvariasságot".[46]

Mielőtt az irányt a francia vidék felé vette volna, Nordau rámutatott arra, hogy Párizsban az imperializmus milyen pusztításokat vitt véghez anyagi és erkölcsi téren egyaránt. Civilizációs kritikájából kitűnik, hogy Párizs „kozmopolita termék", amelyre az egész civilizált világ hatást gyakorolt. A francia fővárost „bordélyháznak" nevezte, amely az egész világ számára nyitva állt. A dolgozó, nemzeti értéket teremtő Franciaországot nem Párizsban kell keresni: az ország szellemi, lelki és erkölcsi tartaléka a vidéki Franciaországban rejlik, amelynek létéről Párizs mit sem tud.[47] Burgundiában lenyűgözte az ételek, italok kavalkádja, az életmód, valamint az udvariasság, a templomokban csodálta a jámbor tömegeket, a gyóntatószék előtt várakozókat és a mindig friss virágot.[48]

Külön tárcában foglalkozott Nordau a kommunista törekvésekkel, „ezekkel a sokkal inkább mulatságos, mint veszélyes tanokkal".[49] A franciák többsége számára életidegen volt a vagyonközösség fogalma, mivel „a jólét, a gyarapodás és az elégedettség" ezt nem kívánta, arról nem is beszélve, hogy a francia nemzeti karakternek nagymértékben ellentmondott, hiszen majd minden franciában egy kis kapitalista rejtőzött.[50]

A francia jövőt taglaló tárcalevélben a Párizs és a francia vidék szembeállítása mellett Nordau kitért a francia újságok helyzetére is.[51] Az angol lapokkal összehasonlítva a francia lapokat „a világ legrosszabb lapjainak" nevezte, amelyek „csak helyi lapoknak nevezhetők a szó legszűkebb értelmében".[52] Ezek az orgánumok „nem közvetítenek különböző népek szellemi élete között", ami a francia újságírók hiányos nyelvismerete miatt nem meglepő. Ehhez társult még a logikai érvelés hiánya, ami „az erőszakosan viccelődő, szóferdítő és patetikus stílust" eredményezte.[53] Ezzel szemben az angol sajtóról szuperlatívuszokban írt: őszinte, alapos, körültekintő, tisztességes, világot látott, tapasztalt, szakmailag magasan képzett, stílusa kifogástalan – meleg, élénk és humoros. Azaz: az angol sajó „népének tanítója, tanácsadója és szórakoztatója".[54]

A francia tárcalevelek kapcsán is érdemes összehasonlítani az újság- és a könyvformátumot. A könyv tartalma annyival gazdagabb, hogy Nordau kitért abban az egykor oly előkelő és fejlett provençe-i nyelv zsugorodására.[55] A „Südfranzosen und Nordfranzosen" (Délfranciák és északfranciák) címet viselő részben a törzsön belüli el-

---

[46] Uo.

[47] Provinzialbriefe aus Frankreich. Durch Burgund. In: *Pester Lloyd* 1875. április 25. 95. sz. 3 és melléklet.

[48] Uo.

[49] Provinzielbriefe aus Frankreich. Der Kommunismus in Frankreich. In: *Pester Lloyd* 1875. május 30. 122. sz. melléklet.

[50] Uo.

[51] Provinzialbriefe aus Frankreich. Aussichten. In: *Pester Lloyd* 1875. június 8. 129. sz. melléklet.

[52] Uo.

[53] Uo.

[54] Uo.

[55] Die Heimat der Troubadours. In: *KA*, II, 208.

lentétek kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy mivel délen a római, északon pedig a germán vér dominál, ezért Franciaországon belül valamivel gyengébben és kiegyensúlyozottabban a román és a germán népek között fennálló nagy ellentét ismétlődik meg.[56]

5. Az utazás fenomenológiája

Nordau európai tanulmányútja már sok hasonlatosságot mutat a modern tömegturizmus szokásaival. Minden úticél elérhető vasúttal vagy hajóval, az európai fővárosok és a nagyobb városok néhány óra alatt megtekinthetők. A részletek, valamint a politikai és szociális viszonyok megismerésére nem jut idő. Ami első pillantásra nem ragadja meg a látogatót, az a feledés homályába merül. A személyes találkozások sem annyira fontosak. Nordau Kopenhágában megcsodálta ugyan Andersen törékeny termetét, részletesen írt hajlott koráról, rossz egészségi állapotáról, feledhető némettudásáról, majd egy dedikált fényképpel már odébb is állt. Irodalmi munkásságának méltatására nem vesztegetett egy sort sem. Az utazás az ehhez fogható felszínesség ellenére is a művelődés fontos eszköze volt:

> „A középkori ember számára az utazás jelentette a legnagyobb felszabadultságot. És részben ezért a szenvedélyes vándorlási kedv. Aki utazott, kivirult; mindenütt újat talált, akkor is, ha nem keresett. Az új önmagában, újdonságként vonz" (Ratzel, 1898: 192).

Friedrich Sengle az utazás időtlenségét hangsúlyozza, valamint azt, hogy a tér kitágulása, a technikai fejlődés következtében „az ember vágya, hogy a Földet kicsiben és nagyban egyaránt birtokba vegye, csak megerősödött" (Sengle, 1972: 240).

Nordau számára, aki utazási kedvétől vezérelve bebarangolta egész Európát, volt az utazásban valami kijózanító, mert „minden országot és hegyet, amelyek a távolból oly mesésen kéknek tűntek, közelről éber homokszínűnek találta, és közeli szemlélésnél poétikai varázsuk elveszett" (Nordau, 1889: előszó). A tapasztalat, az átélt dolgok toleranciát indukáltak, a különböző nemzetek jobb megértéséhez vezettek:

> „A különböző európai népekkel való intim közelségben felismerte, hogy ezek mindegyike a kevésbé dicséretes tulajdonságok mellett csak rendelkezik kiválóakkal is, hogy még a jellemének az első látásra taszító vonásai is – a történelmi, éghajlati vagy etnológiai okok ismeretében – sokkal szimpatikusabb fényben tűnnek fel, és hogy egyáltalán minden népet szeretni kellene, miután az ember behatolt a nyelvébe, irodalmába, múltjába" (Nordau, 1889: előszó).

Az útirajzokat tartalmazó kötet első tárcájában – az újságban közölttel ellentétben – szintén találhatunk olyan részeket, amelyek az utazás fenomenológiájával foglalkoznak.

[56] *KA*, II, 219.

> „Nevezhetjük-e még az utazást a művelődés eszközének? Kitágítja-a még a szellemi horizontot? Megvan-e még az a hatása, hogy előítéleteket romboljon le, és az embereket egy nagyszerű életfelfogásra tanítsa?" (Nordau, 1889: 4)

Nordau válasza komor képet fest: „Egy modern utazó számára az ember már nem képezi megfigyelés és vizsgálódás tárgyát" (Nordau, 1889: 6). Nordau az olvasóival saját megfigyeléseit és tapasztalatait kívánja megosztani. Ezekből pedig jutott bőven, mert mindvégig azon volt, hogy „lásson, tapasztaljon, tanuljon". Tette mindezt medikusként és szociálisan érzékeny emberként egyaránt:

> „A kórházakban a fülemet a betegek mellkasára tettem, hogy megtaláljam panaszuk okát, és hogy enyhítsek ezeken; az utcákon a fülemet a nép szívére tettem, feszülten hallgattam nehéz légzését és intim szívverését, megfigyeltem a betegségeit és izgalmait, és ha segíteni nem is tudtam, de éreztem a belső vágyat erre" (Nordau 1889: II, 349).

A *Pester Lloyd*ban közölt recenzió szerint[57] Nordau útirajzai esetében a valójában irodalmi erényekkel bíró írásoknak az országokról és az emberekről szóló elmés megfigyelések képezik az alapját. A recenzens kiemeli, hogy a vándorlás során írt „tanulmányok" beépülnek mind egy nemzetpszichológiai, mind egy kultúrtörténeti kontextusba. Ez a módszer jellemzi a legjobban szerzőjének írói egyéniségét.

Irodalom

Belke, Horst (1973) Gebrauchstexte. In: H. L. Arnold, Volker Sinemus (szerk.) *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft.* München: dtv.

Beller, Steven (1989) *Vienna and the Jews 1867-1938. A cultural history*. Cambridge

Bering, Dietz (1987) *Der Name als Stigma. Antisemtismus im deutschen Alltag 1812-1933*. Stuttgart

Botstein, Leo (1991) Das Ende des Assimilationsraumes: Max Nordau. In: *Judentum und Modernität. Esssays zur Rolle der Juden in der deutschen und österreichischen Kultur 1848 bis 1938*. Bécs, Köln: Böhlau.

Brenner, Peter J (1991) Reisen in die Neue Welt. *Die Erfahrung Nordamerikas in deutschen Reise- und Auswandererberichten des 19. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer (= Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur Bd. 35).

Brenner, Peter J (1990) Der Reisebericht in der deutschen Literatur. In: *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Sonderheft*. Tübingen: Niemeyer.

Brenner, Peter J (szerk, 1989) *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (=Suhrkamp Taschenbuch 2097).

Dammann, Günert (1983) Was sind und wozu braucht die Literaturwissenschaft Genres? Thesen zum Verhältnis von Generizität und Einzelwerk. In: *Textsorten und literarische Gattungen. Dokumentation des Germanistentages in Hamburg vom 1. bis 4. April 1979*. Berlin

[57] Dr. Adolf Dux: Vom Kreml zur Alhambra. In: *Pester Lloyd* 1879. december 23. 352. sz. melléklet. A szerző Nordau újságírói tevékenységét már 1867 óta figyelemmel kísérte.

Fischer, Jens Malte (1997) Dekadenz und Entartung. Max Nordau als Kritiker des Fin de siècle. In: Roger Bauer (szerk.) *Fin de siècle*. Frankfurt am Main: Klostermann (=Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts. 35)

Genette, Gerard (1988) Műfaj, „típus", mód. In: Kanyó Zoltán & Síklai I. (szerk.) *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Gilman, Sander (1993) *Jüdischer Selbsthaß. Antisemitismus und die verborgene Sprache der Juden*. Frankfurt am Main

Gyáni Gábor (1993) Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Valóság*. 4. szám. 18-27.

Jäger, Georg (1988) Das Zeitungsfeuilleton als literaturwissenschaftliche Quelle. Probleme und Perspektiven seiner Erschließung. In: Martens, Wolfgang (szerk.): *Bibliographische Probleme im Zeichen eines erweiterten Literaturbegriffs. 2. Kolloquium zurbibliographischen Lage der germanistischen Literaturwissenschaft*. Weinhein (= Mitteilungen der Komission für germanistische Forschung. 4).

Kanyó Zoltán (1990) Beszédmód, műnem, műfaj. In: K. Z.: *Szemiotika és irodalomtudomány*. Szeged: JATE Kiadó.

Kaufmann, Kai & Schütz, Erhard (szerk, 2000): *Die lange Geschichte der Kleinen Form. Beiträge zur Feuilletonforschung*. Berlin: Weidler.

Klátik, Zlatko (1969) Über die Poetik der Reisebeschreibung. In: *Zagadnienia Rodzajów Literackich* Tom XI, Zeszyt 2 (21), Lódz.

Maár Judit (1995) *A dráma és az elbeszélö szöveg szemantikai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai (=Modern Filológiai Füzetek 53).

Neuber, Wolfgang (1989) Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik. In: Brenner, Peter J (szerk.): *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (=Suhrkamp Taschenbuch 2097).

Niggl, Günter (1981): Probleme literarischer Zweckformen. In: Jäger, Georg & Martino, Alberto – Sengle, Friedrich (szerk.): *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*. 6. kötet. Tübingen: Niemeyer.

Nordau, Anna und Max (1928) *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Lipcse, Bécs: Renaissance.

Nordau, Max (1889, 1880) *Vom Kreml zur Alhambra. Kulturstudien*. 3., javított kiadás. Lipcse: Elischer.

Petersen, Jürgen H. (1993) *Erzählsysteme. Eine Poetik epischer Texte*. Stuttgart, Weinmar.

Preisendanz, Wofgang (1973) Der Funktionsübergang von Dichtung und Publizistik. In: *Heinrich Heine. Werkstrukturen und Epochenbezüge*. München (=UTB, 206).

Ratzel, Friedrich (1898) Reisebeschreibungen. In: Rodenberg, Julius (szerk.) *Deutsche Rundschau*. 95. kötet. Berlin, 183–211.

Rózsa Mária (1993) A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig (Vázlat). In: *Magyar Könyvszemle*. 2. szám. 224-230.

Schulte, Christoph (1997) *Psychopathologie des Fin de siécle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main: Fischer

Sengle, Friedrich (1972) Reisebeschreibung. In: *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1815–1848*. 2. kötet. Stuttgart: Metzler. 238–277.

Strelka, Joseph (1971) Der literarische Reisebericht. In: Roloff, Hans-Gert (szerk.): *Jahrbuch der internationalen Germanistik*. 3. évf., 1. sz. Frankfurt am Main: Athenäum.

Strelka, Joseph (1985) Der literarische Reisebericht. In: Klaus Weissenberger (szerk.) *Prosakunst ohne Erzählen. Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa*. Tübingen: Max Niemeyer.

Todorow, Almut (1996) *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung" in der Weinmarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung*. Tübingen: Niemeyer (=Rhetorik-Forschungen, 8. kötet).

Ujvári Hedvig (2001) Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II. In: *Magyar Könyvszemle* 2. 189–203.; 3. 318–331.

Ujvári Hedvig (2003) Max Nordau pesti publicisztikája 1867–1880. Doktori disszertáció. *Kézirat.*

Weissenberger, Klaus (1985) Der Essay. In: W. K. (szerk.): *Prosakunst ohne Erzählen. Die Gattungen der nichtfiktionalen Kunstprosa*. Tübingen (=Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 34).

Wellek, R & Warren, A. (1971) *Theorie der Literatur*. Frankfurt a.M.: Athenäum.